

Lidelse og omsorg i Johan Falkbergets forfatterskap

Michael 2018; 15: Supplement 22, 136–42.

*Johan Falkbergets (1879-1967) forfatterskap er tett knyttet til bergverksdriften på Røros, og har en tydelig sosial profil med stillingtagen for de små og svake i samfunnet. Dette kommer også til syne i hans skildringer av sykdom og helsestell, blant annet i romantrilogien *Christianus Sextus* samt i to av hans tidlige romaner. I begge disse romanene beskriver han hjernesykdom hos barn, så vel som en mulig, og tidlig, beskrivelse av det som først noen år senere skulle bli kjent som «granatsjokk» i medisinsk faglitteratur.*

Johan Falkberget var, i tillegg til gruvearbeider, gårdbruker, journalist og politiker, forfatter av nærmere 50 bøker samt utallige avisartikler, dikt og noveller. Langt de fleste av hans litterære verker sirkler rundt bergstaden Røros og livet og skjebnene til menneskene der. Bøkene hans har en tydelig sosial brodd, med klar stillingtagen for de små og svake. Som forfatter var Falkberget en av de mest markante av sin generasjon. Politikeren Jens Haugland skrev om ham i memoarboken *Dagbok frå kongens råd* fra 1986: «Bøkene hans har meir enn hundre propagandatar jamna vegen for den store sosiale revolusjonen i Norge» (1).

Også den sosiale dimensjonen i Falkbergets forfatterskap var uløselig knyttet til bergverksdriften. Da Falkberget ble født var det allerede drevet gruver på Røros i over 200 år. I følge sagnet skal det hele ha begynt da bonden Hans Olsen Aasen var på reinsdyrjakt, og en stor bukk i dødskrampene sparket løs jord slik at en stein med vakker glans kom til syne (1). Så, i 1644, ble den første kobbergruven startet i området. Da kobberverket gikk konkurs i 1977 hadde det vært drevet sammenhengende gruvedrift på Røros i hele 333 år, en historie som regnes som en av de virkelig store norske industrieventyrene. Ingen norsk bedrift i dansk- norsk tid har gitt like stor inntekt til Kongen i København (1).

Tidlig helsestell

Gruvedriften medførte at Røros svært tidlig fikk helsestell. Bergordinansen (konsesjonen for å drive gruvedrift) fra 1683 ga nemlig Kobberverket ansvar for soknets helse-, skole- og fattigvesen (2). En arbeider som ble skadet hadde ifølge bergordinansen rett på fri kur, full lønn i to måneder og deretter halv lønn ved fortsatt arbeidsuførhet (2). Like tidlig var det pensjonsordninger for gamle arbeidere og enker. Men hvordan dette ble fulgt opp i praksis varierte nok betydelig den første tiden. Og kvaliteten på bergverkets leger varierte også. De første snaut 150 årene var det stort sett bataljonskirurger og bartskjærere som var ansatt som bergleger. Falkberget la ikke fingrene mellom da han beskrev hvordan et besøk hos disse kunne arte seg. Et eksempel er fra romantrilogien *Christianus Sextus*, som skildrer gruvearbeidernes kår på begynnelsen av 1700-tallet. I kapitlet *En barbar-natt* får arbeideren Saxe Tambur et stygt benbrudd i gruen og bringes til «bartskjær og bergchirurgus Jesper With» (3, s. 511). Etter en innledende beskrivelse av bartskjærens til dels rustne kirurgiske utstyr, inkludert «husets verste torturinstrumenter»; sårbrannerjernene, blir vi introdusert for blant andre «brochshneider Wetzel». Han er berglegens assistent ved amputasjoner. «Litt mer kyndig var han vel enn folk flest i feltskjæreri», bemerker Falkberget tørt om ham. Pasienten protesterer høylytt når bergchirurgusen beordrer amputasjon, men bøyer av for overmakten og blir tjoret fast til amputasjonsstolen. Etter en brutal og høy låramputasjon bringes han til sitt hjem – Bergstaden har ennå ikke fått noe sykehus – der han passes på gjennom den forventede sårfeberens første fase av brochschneideren. Ni dager senere dør han.

Saxe Tamburs skjebne var på ingen måte enestående. I *Christianus Sextus* finnes det rikelige beskrivelser av sykdom og død i det nådeløse gruve-samfunnet på Rørosvidda på 1700-tallet. Ikke bare ulykker, men også epidemier truet jevnlig. Dette siste er tidligere detaljert omtalt av nevrologen Halfdan Kierulf (1944-2014) (4).

Omsorg for lidende

Røros fikk sitt eget sykehus sannsynligvis mot slutten av 1700-tallet. Og i 1821 fikk byen også sin aller første fullt utdannede lege, Dr. Otto Christian Stengel (1794-1890). Han skulle komme til å bli den første som beskrev den sjeldne nevrologiske sykdommen nevronal ceroid lipofuscinose (5). Stengel var den første av flere markante leger i bergverkssamfunnet. En av hans etterfølgere var distriktslege Hedly Ridderseth (1886-1941), som praktiserte på Røros fra 1918 til 1935, og som ble en nær venn av Falkberget (1). ««Ridder» er bergmann i sjel og sinn» skal Falkberget ha sagt om ham

Figur 1. Postkort av forfatteren Johan Falkberget (1879-1967) fotografert på Rørosvidda omkring 1950 Foto: Dahls bokhandel, Røros/Nasjonallbiblioteket.

(1). Bedre attest var det sannsynligvis ikke mulig å få fra forfatteren. Ridderseth var en lege med et utpreget sosialt sinnelag og stor omsorg for de lidende. Dette var egenskaper som også preget hans venn Falkberget, og som blant annet fikk sitt utløp i hans motstand mot private pleiehjem. I 1911, i forbindelse med striden om institusjonen *Emma Hjorths hjem* i Bærum, kalte han slike anstalter for «torturanstalter for fattigfolk» (6). Og *Emma Hjorths hjem* havnet da også i statens eie få år senere. Men også MS-saken må ha ligget Falkberget hjerte nær, i det han tilegnet nytugivelsen av sin bok *Vers fra Rugelsjøen* til den MS-syke forfatteren Elling Solheim (1905-1971). Falkbergets arvinger valgte i hans ånd også å støtte MS-saken ved senere å donere royalties fra hans bøker til *Anna Marie og Johan Falkbergets Legat til MS-rammede* (7).

En konversjonslidelse?

Men også i Falkbergets skjønnlitterære forfatterskap finnes det beskrivelser av sykdommer og skader i hjernen. Den første av disse finner vi allerede i den tidlige romanen *Urtidsnat* fra 1909 (8). Her er gruvearbeideren Kalle utsatt for en sprengningsulykke. Leseren får aldri vite hva slags skade Kalle er utsatt for, annet enn at han, når han bringes ut av gruven på en sykebære, stirrer i «dormende villedelse foran sig». Den kloke gammeldoktoren kommer samme dag, og fastslår at Kalle vil overleve, men at skaden vil kunne få følger, «især for forstanden». Noen uker senere er Kalle tilbake i arbeid. Men han makter ikke lenger det tunge gruvearbeidet. Han blir stadig mer «avsindig», tungsindig og får mer og mer intenst skremmende syns- og hørselshallusinasjoner om nettene. Til sist tar han sitt eget liv.

Det er uklart hva som egentlig feiler Kalle. Falkberget beskriver en tilstand med økende grad av hallusinasjoner. Samtidig er det også trekk av en stadig dypere depressiv tilstand: «Alle tankene hans bundet likesom i en stor forfærdelig nat. Allevegne var det bare det evige yderste mørke» (8, s. 95). Og Kalle har også en viss genetisk disposisjon for psykisk sykdom: «Vanvid og selvmord lå til slegten» (8, s. 91). En følgetilstand av et hode-traume kan neppe alene forklare disse symptomer. Det er rimelig å anta at Kalles tilstand har en sammensatt etiologi, med en preeksisterende sårbarhet for psykisk lidelse, som utløses av den skremmende ulykken. Hvorvidt han også gjennomgikk et hodetraume lar altså Falkberget oss ikke vite. Men i en nevrohistorisk kontekst er det interessant å bemerke at Kalles sykehistorie minner svært om den tilstanden som først i 1915, under den første verdenskrig, skulle bli beskrevet som «granatsjokk»: En konversjonslidelse utløst av traumatisk ytre begivenhet, ofte en eksplosjon (9). Denne tilstanden nådde nærmest epidemiske proporsjoner under den første verdenskrig,

og kan altså være beskrevet av Falkberget flere år før diagnosen ble «oppfunnet».

Interessant nok dukker en annen nevrologisk sykdom opp midt i Kalles lidelseshistorie i *Urtidsnat*. Parallelt med Kalles sykdom blir nemlig hans yngste barn, et noen få måneder gammelt spedbarn, sykt: «Det visnet bort i kroppen, bare hodet vokste og blev saa uhyggelig stort» (8 s. 86). Moren går og bærer sitt utrøstelige barn nærmest døgnet rundt. Når barnet en sjelden gang sovner, våkner det straks og «hikstet til i smaa krampetræknin-ger» (8, s. 88). Det store og voksende hodet beskrives gjentatte ganger over få sider i romanen, sammen med «de store graa øinene» og «disse visne benene» (8, s. 90). Noen sider senere, etter Kalles død, får vi vite at også barnet har dødd. Falkberget beskriver åpenbart en utvikling av hydrocephalus (vannhode) hos et spedbarn. Dette er en tilstand som det er lite trolig at forfatteren har hatt noen teoretisk kunnskap om, og som det derfor er sannsynlig at han enten hadde observert selv, eller fått kjennskap til gjennom historier fra sitt eget nærmiljø. Først nærmere 50 år etter at romanen ble skrevet ble det mulig å gi effektiv behandling for hydrocephalus hos barn (10).

Fødselsdepresjon og hjernebetennelse

En annen interessant beskrivelse av hjernesykdom finner vi i romanen *Lisbet på Jarnfeld* fra 1915 (11). Dette er en tragisk bok om kjærlighet, lidelse og død satt til 1800-tallets Røros. Lisbet føder en datter som får navnet Ane-Sofia. Etter fødselen gjennomgår Lisbet åpenbart en fødselsdepresjon, muligens med psykotiske innslag:

«Lisbet Jarnfeld fødte en liten datter, ren og velskapt som et Guds under. Hun nektet den vesle bryst, og vilde ikke saa meget som se barnet sit. «Fol dere herfra med folongen!» ropte hun vetskræmt og drog felden over ansigtet. «Hun er ikke ongen min!» I samfulde otte uker efter barsel laa Lisbet til sengs. Ingen fik større greie paa, om hun var syk og maatte holde sengen av den grunn» (11, s. 76).

Lisbet kommer seg igjen, men datteren Ane-Sofia forblir fjern for henne, og «vokste op paa egen haand» (11, s. 77). Ane-Sofia utvikler seg dog helt normalt, helt til hun i sitt femte år får en «slem hjernebetændelse» som endrer henne: «Hun for op av sengen om nættene, graat og tigget mor sin om tilgivelse» (11, s. 77). Etter dette får Ane-Sofia aldri «sin fulde forstand igjen», men innbiller seg at hun er en djevel som har sluppet opp fra helvete. Hun springer av sted i redsel hver gang det kommer folk til gården, og tror

Figur 2. Røros kobberverks «Hyttklokka» i Røros sentrum er fra 1890-tallet. Den ble brukt til å varsle arbeiderne på smelthytta om når arbeidet begynte og sluttet. Foto: Wikimedia Commons.

at alle er djevler som skal ta henne. Ane-Sofias lidelse er så uttalt at moren heller ønsker henne død enn å se henne i en slik tilstand. Leseren får ikke vite noe mer om hjernebetennelsen, dens symptomer eller forløp ut over dette. Også her kan Falkbergets beskrivelse meget vel være bygget på en sykehistorie han har observert eller har hørt om: Hjernebetennelse (encefalitt) kan hos noen gi alvorlige følgetilstander i form av svekkede kognitive evner, atferdsendring og lærevansker (12).

Paradoksalt nok; i en roman så full av lidelse og død som *Lisbet på Jarnfeld*, er det Ane-Sofia, den hjerneskadde som ble ønsket død, som våker over sin bestefar på hans dødsleie i bokens siste sider. Slik kan Ane-Sofias historie også leses inn i Falkbergets sosiale engasjement og hans angrep på de private åndssvakeinstitusjonene fire år tidligere: Ane-Sofia unnslapp i alle fall «torturanstalter for fattigfolk».

Litteratur

1. Kojen S. *Johan Falkberget – forteller og stridsmann*. Oslo: Aschehoug, 2007.
2. Borgos R. Røros Kobbserverks sykehus. *Fjellfolk* 1999; 24: 48-50.
3. Falkberget J. *Christianus Sextus. I hammerens tegn*. Oslo: Aschehoug & co, 1987.
4. Kierulf H. *Farsottenes rolle i dikteren Johan Falkbergets trilogi «Christianus Sextus»*. Nordisk Medisinsk-historisk Årbok 1980. Suppl VI.
5. Brean A. Beretning om et Mærkeligt sygdomstilfælde – Stengel-Batten-Spielmeier-Vogts sygdom. *Tidsskr Nor Legeforen* 2004; 124: 970–1.
6. Børdahl PE. En viktig del av psykiatriens historie. *Tidsskr Nor Legeforen* 2000; 120: <https://tidsskriftet.no/2000/04/bokomtaler/en-viktig-del-av-psykiatriens-historie>
7. Holmøy T. «Ynk ikke min vanførhet» – sykdommens plass i Elling Solheims diktning. *Tidsskr Nor Legeforen* 2006; 126: 1084–6.
8. Falkberget J. *Urtidsnat*. Tredje utgave Kristiania: Aschehoug & co, 1910.
9. Linden SC, Hess V, Jones E. The neurological manifestations of trauma: lessons from World War I. *Eur Arch Psychiatry Clin Neurosci* 2012; 262: 253–264.
10. Magnæs B. Hydrocephalus hos barn. *Tidsskr Nor Legeforen* 2000; 120: 1287.
11. Falkberget J. *Lisbet paa Jarnfeld*. Tredje opplag. Oslo: Aschehoug & co, 1927.
12. Michaeli O, Kassis I, Shachor-Meyouhas Y, Shahar E, Ravid S. Long term motor and cognitive outcome of acute encephalitis. *Pediatrics* 2014; 133: e546–542.

Are Brean

are.brean@tidsskriftet.no

*Tidsskrift for Den norske legeforening og
Norges Musikkhøgskole*

*Takk til Åse Juveli Berg og Eiliv Grue for tips om aktuelle sykdomsbeskrivelser
i Falkbergets forfatterskap.*